

České (československé) transformační kontinuity 20. století

Problémy struktury ekonomiky, technicko-technologické vyspělosti a podnikatelsko-manažerských elit

Eduard Kubů*

Žádná z ekonomik střední Evropy neprodělala během posledních osmi desítek let tolik dramatických změn, změn tak hlubokých a dalekosáhlých, jako ekonomika českých zemí. Případy polský či maďarský, třebaže vykazují velkou podobnost, nesnesou srovnání. Ne všechny problémy a obtíže hospodářské transformace nastartované na samém počátku 90. let výsledky sametové revoluce jsou nové, vyvěrající z nových podmínek a úkolů. Mnohé z nich mají jistou kontinuitu, mají svůj historický regionálně vymezený rozměr, podklad. Ekonomové a sociologové hovoří o tzv. *path dependency*, tj. o závislosti na minulé cestě. Uvedený pojem vyjadřuje i podmíněnost a souvztažnost procesů ekonomických s paralelními procesy politickými, sociálními a kulturními odvíjejícími se nikoliv izolovaně, ale v konfrontaci s obdobnými procesy probíhajícími v zahraničí, v Evropě ba i v celosvětovém měřítku. Níže vytčené „transformační kontinuity“ řadím k charakteristickým prvkům české *path dependency*.

Úvodem je namísto připomenout, že užívání pojmu hospodářská transformace je spojeno především s obdobím po listopadu 1989. Ve vztahu k obdobím starším jej někteří čeští hospodářští historikové užívají jako označení pro zásadní programově uskutečňované změny charakteru hospodářství překračující rámec pouhých dílčích úprav a oprav stávajícího systému (reformy), které s sebou nesly i rozsáhlé změny další – minimálně pak změny institucionální spojené s novelizací právního rámce ekonomických procesů, rozsáhlé majetkové přesuny, široké obměny elit – a byly spojeny se zásadními politickomocenskými zvraty.¹ Podle nich mohou mít transformace i regresivní charakter.² K tomuto pojetí se řadí i úvodní referát konference, kterou na téma československé ekonomické transformace pořádalo v roce 2000 v Bad Wiessee mnichovské Collegium Karolinum.³ V příkré opo-

* Doc. PhDr. Eduard Kubů, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (e-mail eduard.kubu@ff.cuni.cz).

1 V únoru roku 1999 se na Ekonomické fakultě VŠB-TU v Ostravě konalo za účasti předních domácích hospodářských historiků kolokvium s názvem „Transformační procesy hospodářství českých zemí ve XX. století“. Řada příspěvků obrážela historizaci transformačního bádání již v samotném názvu. Srv. např. Bažantová, I. (1999): *Zrod československé měny a Rašínova měnová odluha – podmínka transformace národního hospodářství*. Ekonomická revue, 1999, roč. II, č. 2, s. 22–33; Jakubec, I. (1999): *Transformace dopravy jako součást transformace hospodářství ve střední Evropě po první světové válce na příkladu Československa, Rakouska a Německa*. Tamtéž, s. 34–47; Sekanina, M. (1999): *Transformace československé hospodářské politiky na přelomu dvacátých a třicátých let*. Tamtéž, s. 48–59; Starzycná, H. – Steiner, J. (1999): *Transformační procesy ve vývoji obchodního podnikání v Československu 1918–1989*. Tamtéž, s. 69–76.

2 Srv. např. Kalinová, L. (1998): *Transformace sociálního systému v Československu po únoru 1948*. In.: *Z hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992*, Acta oeconomica Pragensia, 1998, Nr. 5, Jg. 6, s. 129–146. Použití pojmu transformace zdůvodnila badatelka tím, že změny uskutečněné od konce roku 1948 do roku 1953 nebyly jen reformou regulačních nástrojů téhož systému, ale proměnou celého souboru norem a institucí, čímž vznikl odlišný mechanismus fungování (s. 130). Podobně též Šulc, Z. (1998): *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk, 1998, srv. kapitolu 2 s názvem První systémová transformace: znárodnění a centrální plánování, s. 9–21.

3 Brenner, Ch.: *Formy a fáze Transformace v Československu v letech 1918–1993*. rozmnožený dosud nepublikovaný materiál, 5 s.

zici vůči přenášení pojmu transformace do minulosti stojí zejména institucionální ekonomové a někteří sociologové, kteří definují hospodářskou transformaci jako součást široké modernizace společnosti. Dávají jí tak jednoznačně pozitivní charakter, chápou ji jako jednosměrný proces.⁴

Odhlédněme od toho, zda chápeme hospodářskou transformaci jako unikátní historický proces 90. let 20. století, resp. ještě počátku 21. století, či ji vymezujeme obecněji a připouštíme použití uvedeného pojmu i pro období starší. Ostatně i o atributech dovršení hospodářské transformace je možno vést vážnou diskusi. Je otázkou, zda transformace ještě probíhá, či zda již byla uzavřena. Uzavře se prodejem posledního velkého podniku ve vlastnictví státu (prodej Českého telekomu), nebo se uzavřela graduací České republiky na letošním dubnovém zasedání Světové banky,⁵ kdy byla Česká republika oficiálně přeřazena z kategorie zemí s rozvojovými ekonomikami a ekonomikami v transformaci do skupiny vyspělých zemí? Žádný periodizační mezník nemůže být zcela přesný, dokonalý. Mnohostrannost transformačních procesů fakticky objímajících veškerý život společnosti a jejich dlouhodobé doznívání umožňují vytknout i řadu mezníků zcela jiných. Nebude ale zřejmě sporu o tom, že hospodářská transformace se přinejmenším nalézá za svým vrcholem, v sestupné fázi. Stejně tak nebude sporu v tom, že naše hospodářská minulost vykazuje současné hospodářské transformaci procesy svým způsobem podobné a analogické, procesy cíleně směřující k dramatické změně společensko-ekonomického pořádku. Zvláště to platí pro případ český resp. československý. A není náhodou, že některé obtížné fenomény posledních patnácti let se jevíly obtížnými i v minulosti.

Rozhodl jsem se poukázat na tři takové systémově významné historicky obtížné kontinuity postupující v různých podobách tři dosahem a hloubkou změn zcela mimořádně významná transitivity období.⁶ Jejich vymezení je záměrně velmi hrubé. Hranice hospodářských změn (jak ukazuje i problém samotného časového vymezení transformace) totiž obvykle nejsou tak ostré jako hranice změn v oblasti politické. Čas přechodu bývá delší, hospodářské jakož i sociální změny a jejich právní fixace se uskutečňují v časových lhůtách v řádech let, o jejich fixaci v mentalitě společnosti ani nemluvě (některé změny budou zcela mentálně integrovány až v časovém horizontu jedné generace). Reflektoval jsem pouze historická období změn projektovaných v právním rámci československého státu. Záměrně jsem tedy vypustil periodu nacistické okupace. Příspěvek pracuje s následujícími transitivity období nastolujícími nový charakter hospodářského pořádku:

1. *Transitivity procesy proběhnuvší v období první Československé republiky*, zhruba v prvním desetiletí její existence. V odborné literatuře zpravidla splývají s budováním samostatné ekonomiky země a jejím dalším formováním. Hlavními prvky byly: vznik československé

4 Jeden z nejvýznamnějších českých teoretiků institucionální ekonomie formuluje pojem transformace takto: „Transformace ekonomik ‚reálného socialismu‘ na standardní tržní ekonomiku je zvláštním případem aplikace teorie institucionální změny, a to změny celostní, holistické, tedy přechodu od jednoho hospodářského řádu k jinému. Takováto změna je podmíněna a spojena se změnou celého institucionálního rámce ekonomiky: zahrnuje především restrukturalizaci vlastnických vztahů (privatizaci), ale též legální stránku smluvních vztahů...“ – Mlčoch, L. (1997): *Zastrěná vize transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností*. Praha, Karolinum, 1997, s. 45. Jako součást procesu modernizace chápe transformaci např. sociolog P. Machonin. Machonin, P. (2000): *Teorie modernizace a česká zkušenost*. In: Mlčoch, L. – Machonin, P. – Sojka, M.: *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha, Karolinum, 2000, s. 97–218.

5 Zasedání Světové banky 17. 4. 2005.

6 Průhled vývojem českého (československého) hospodářství 20. století, jenž by se zvláště soustředil na jeho dlouhodobé kontinuity se zatím nestal zvláštním tématem prací domácích historiků. Jedinou výjimku představuje studie V. Průchy (Průcha, V. (1992): *Kontinuita a diskontinuita v hospodářském vývoji Československa*. In: *K některým současným hospodářsko-politickým otázkám*. Acta oeconomica Pragensia, 1992, Nr. 2, Jg. 2, s. 7–22). Autor se v ní však soustředil spíše na problém diskontinuitní. Z kontinuit obšírněji připomíná pouze strukturální členění ekonomiky. V této problematice je ovšem znalcem z nejpovolanějších (srv. níže). Můj příspěvek se nemůže v řadě podstatných bodů opřít o detailnější studie, o potřebný základní výzkum. Je proto pouhým stručným připomenutím otázek, z nichž každá by si zasloužila systematictějšího hlubšího zpracování.

měny, zřízení samostatného celního území, tzv. nostrifikace podniků, jejichž centrály se nalézaly vně československých státních hranic,⁷ repatriace akcií z ciziny, pozemková reforma, nacionalizace státní hospodářské správy. Na podobě ekonomiky meziválečného období se sice nepřehlédnutelným způsobem podepsal i náraz velké hospodářské krize. Stěží však lze tyto změny označit za připravované, cílené a regulované. Druhá světová válka, kdy se české země staly integrální součástí německého nacionálně socialistického velkoprostorového hospodářství, významně spoluurčila charakter druhého sledovaného transitivity období.

2. *Transitivní procesy proběhnuvší po druhé světové válce*, s klíčovými léty 1945–1953. Období vymezené koncem světové války a únorovým převratem bývá sice často chápáno jako svébytné, spíše tomu tak ovšem bylo politicky než hospodářsky. Široké znárodnění a radikální opatření v zemědělství jsou v mnohém předznamenáním a přípravou příštího hospodářského formování totalitního státu s centrálně plánovanou ekonomikou, v jehož rámci probíhaly nesmyslně rozmařilé industrializační procesy sledující dílem sovětské předlohy a velmocenské zájmy, dílem však obrážející i ambice domácí. Hlavními prvky byly: znárodnění, druhá pozemková reforma a revize první pozemkové reformy, likvidace soukromého sektoru ve sféře výroby a služeb, kolektivizace (združstevňování) venkova, likvidace tržních principů fungování hospodářství jako takových, zavedení centrálního plánování a řízení ekonomických procesů. Opakované pokusy o reformy nepřinesly zásadní změnu fungování československé ekonomiky.
3. *Hospodářská transformace po roce 1990*. Jejím obsahem se stal návrat k tržnímu hospodářství a hospodářské přibližování Evropskému společenství. Hlavní prvky představují: liberalizace ekonomiky, zavedení konvertibility měny, malá a velká privatizace, zákonem vymezené majetkové restituce, reforma daňového systému.

Problém nepříznivé hospodářské struktury země

První fáze industrializace českých zemí uzavírající se v 70. letech 19. století je spojena s obdobím průmyslové revoluce. V jejím průběhu se dynamicky rozvíjel průmysl jako nový národohospodářský sektor, nicméně v ekonomice českých zemí si i nadále podrželo dominantní postavení zemědělství. Odvětvová struktura průmyslu vykazuje – ať již z hlediska počtu zaměstnaných osob, či užívané hnací síly – jako nejvýznamnější obory textilní, potravinářské a tabákové, jakož i hornictví. Za nimi se značným odstupem následují průmysl kamene, zemin a skla, kovoprůmysl a další.

Na přelomu 19. a 20. století začala druhá fáze industrializace českých zemí. Její dovršení můžeme položit až kamsi do prvních let existence Československé republiky. Dosavadní pilíře českého průmyslu, textilní výroby, cukrovarnictví, pivovarnictví a těžba uhlí sice zaznamenaly další rozkvět, rychle se však začala rozvíjet i tzv. nová průmyslová odvětví – strojírenství, chemie, elektrotechnika. Konstituovala se moderní výrobní odvětví související s rozvojem infrastruktury a stavebním bohem (automobily, motocykly, letadla, cement). Tato fáze industrializace, jež byla důsledkem rozsáhlého technicko-technologického převratu označovaného v domácí literatuře jako „druhá průmyslová

7 Nostrifikace znamenala nejen přenos sídel a ředitelství největších průmyslových podniků na území Československé republiky, ale byla spojena i se změnami jejich financování, vřazení do koncernových uskupení a především změnami řízení, jejich management se významně proměnil. V nacionální kompozici statutárních orgánů převážil český živel. Nejnověji srv. Lacina, V. (2004): *Wirtschaftsnationalistische Aspekte der Nostrifikation von Industrieunternehmen in Mitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg. Änderungen in der ökonomischen Stellung mitteleuropäischer Eliten*. In: Kubů, E – Schult, H. Hg.: *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*. Praha – Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004, s. 241–250.

revoluce“, „technická revoluce“ či „technicko-vědecká revoluce“ přinesla změnu průmyslové struktury českých zemí.⁸ Z hlediska počtu zaměstnanců stanul na prvním místě průmysl kovodělný, za ním následovaly průmysly textilní, stavební, oděvní a obuvnický, potravinářský, dřevařský a hornictví.⁹

Již v okamžiku svého vzniku byla Československá republika zemí průmyslově-agrární. Zcela nepochybně to platí pro její západní část. Průmysl co do množství zaměstnaných osob přesáhl již před první světovou válkou zemědělství. Československo zdědilo po rakousko-uherské monarchii převážnou část jejích průmyslových kapacit (60–75 %). Zřízení samostatného celního území v únoru 1919 přineslo tíživé zúžení vnitřního trhu, jenž reprezentoval asi jednu třetinu trhu bývalé monarchie. Vznikl tak velký nesoulad mezi produkčními kapacitami československého průmyslu a jeho domácími odbytovými možnostmi. V jistém smyslu tak byly české země a Československo jako celek „preindustrializovány“. Průmysl a hospodářský management státu tak byly postaveny před nesnadný úkol zabezpečení vývozu značné části produkce na zahraniční trhy stále ještě chráněné vysokými celními překradami.¹⁰

Jedním z klíčových předpokladů úspěšného rozvoje československé ekonomiky byly změny proporcí její sektorové a odvětvové skladby. Vývojový trend zemí s vyspělou tržní ekonomikou charakterizovaný ústupem váhy primárního sektoru ve prospěch sektoru sekundárního, stále více pak sektoru terciárního, byl zvolna následován i Československem. Počet zaměstnaných v zemědělství klesal, průmysl a služby pohlcovaly stále větší procento pracovních sil (terciární sféra teprve stála před hlavní etapou svého rozvoje).

Specifickým požadavkem československé ekonomiky byly proporcionální změny v sekundární sféře. Ta neodpovídala progresivním trendům ve světě, nebyla v souladu ani s vnitřními potřebami ekonomiky, ani posuny v poptávce na zahraničních trzích. Jednalo se především o potřebný posun od předimenzovaného lehkého průmyslu k průmyslovým odvětvím reprezentujícím vysokou míru know-how schopným vybavit ekonomiku progresivními stroji, technickými a technologickými zařízeními, dopravními prostředky, energetickými zdroji (elektrárnami), tedy posun k odvětvím, jež by výrazně ovlivňovala produktivitu práce, její kvalitu a snižovala nákladovost.¹¹

Velká hospodářská krize prohloubila a zrychlila strukturální změny založené v prvních desetiletích 20. století. Oslabila lehký průmysl, jenž jako první ztrácel odbytiště a potřeboval značné surovinové vstupy zajišťované v zahraničí. Předválečná zbrojní konjunktura zvýraznila váhu strojírenství, těžkého průmyslu a stavebnictví. Těžké průmyslové výroby se postupně přenášelo do odvětví pro-

8 K charakteru hospodářství českých zemí na sklonku 19. a počátku 20. století srv. nejnověji monografii Laciny, V. (1990): *Hospodářství českých zemí 1880–1914*. Praha, Historický ústav Československé akademie věd, 1990.

9 Lacina, V. (1976): *Problémy odvětvové struktury československého průmyslu v letech 1918–1930*. Československý časopis historický 24, 1976, srv. s. 829 a n.

10 Bližší srv. Lacina, V. – Pátek, J. (1995): *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti, sv. III, Období první Československé republiky a německé okupace 1918–1945*. Praha 1995, s. 157–175; Kubů, E. – Pátek, J. (2000): *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*. Praha, Karolinum, 2000, s. 203 ff.

11 Steiner, J. – Geršlová, J. (1992): *Kapitoly z dějin podnikání v Československu, I., Období do roku 1938*. Karviná, Slezská univerzita, 1992, s. 24–25, 58–59.

12 Srv. Alice Teichova, A. (1972): *Structural and Institutional Change in the Czechoslovak Economy 1918–1938*. Papers in East European Economics, 1972, No. 6. Problém změny struktury československé ekonomiky v důsledku světové hospodářské krize představuje jeden z deficitů domácí historiografie hospodářských dějin. V. Průcha jej sice připomíná, charakterizuje jeho sociální důsledky, ale přesuny ve struktuře blíže nepřibližuje (Průcha, 1972 (*Kontinuita a diskontinuita ...*), s. 11; Průcha, V. – Kalinová, L. (1981): *Dlouhodobé tendence ve vývoji struktury československého hospodářství*. Praha, Horizont, 1981, s. 96). Starší monografie V. Laciny a zhruba ve stejné době vydané oxfordské hospodářské dějiny východní Evropy ovšem naznačují jisté směry vývoje. V této souvislosti připomínám zejména v obou publikacích otištěné pozoruhodné tabulky a grafy (Vlastislav Lacina, V. (1984): *Velká hospodářská krize v Československu 1929–1934*. Praha, Academia, 1984, s. 186–189, 200; *Economic History of Eastern Europe 1919–1975, Vol. I.* ed. by. Oxford, Clarendon Press, 1985, p. 240, 243).

dukujících výrobní prostředky.¹² Největší průmysly druhé poloviny 30. let představovaly průmysly kovozpracující, textilní a chemický.¹³ Druhá světová válka na jedné straně ještě zvýraznila příklon k hutnictví a některým strojírenským oborům, a to oborům bezprostředně spojeným se zbrojnou výrobou, zrychlila jejich technický rozvoj, na druhé straně pak rozsáhle utlumila či dokonce přímo likvidovala výroby ostatní, zejména spotřební průmysl.¹⁴

Krátká perioda poválečné obnovy národního hospodářství jeho strukturu opět zhoršila, lehký průmysl ztratil pracovní síly a odborníky v důsledku transferu německého obyvatelstva, mnohé podniky byly zavírány. Přechodně dokonce v celorepublikovém měřítku počet pracovníků v zemědělství převážil nad pracovníky činnými v průmyslu, kolonizace pohraničí odčerpala pracovní síly průmyslovým centřům. Dvouletý plán (1947–1948) podstatnější změny v odvětvové struktuře nepředpokládal. Definitivní převzetí moci komunisty přineslo ovšem radikální obrat. První pětiletý plán (1949–1953) učinil jedním ze svých cílů i strukturální přestavbu průmyslu. Preference průmyslů metalurgických a palivoenergetických měla přinést během vytyčené etapy nárůst o 50 %, průmyslu zaměřeného na produkci výrobních prostředků a spotřebních předmětů o 70 %. Eskalace studené války již beztoho až příliš výraznou preferenci rozvoje těžkého průmyslu dále zvýraznila. Svou roli sehrály omezená obchodní výměna se Západem a snaha o hospodářskou nezávislost na kapitalistickém světě, potřeby industrializace ostatních zemí sovětského bloku a přezbrojování armády. Došlo k další industrializaci již industrializované ekonomiky. Československu byla v Moskvě přisouzena role strojírenské velmoci, „kovárny socialistického tábora“. Tato role byla v Praze ochotně přijata.

Naznačený vpravdě katastrofální vývoj však znamenal útok stranou světových trendů. Jestliže těžké strojírenství expandovalo o neuvěřitelných 222 %, všeobecně „jen“ o 83 %, ve struktuře hospodářství se propadal lehký průmysl a především sektor služeb, těžce paralyzovaný likvidací drobného soukromého podnikání.¹⁵ Těžké deformace 50. let nebylo možné v podmínkách centrálně plánované ekonomiky zásadním způsobem korigovat. Pozoruhodný pokus zmapovat deformace odvětvové struktury průmyslu způsobené systémem centrálního plánování cestou srovnání odvětvových proporcí ČSSR a pěti malých západních zemí (Rakouska, Belgie, Dánska, Finska a Švédsko) na základě dat publikovaných OECD pro rok 1987 realizovali Ivan a Milota Šujanovi. Konstatovali příliš vysoké podíly těžby nerostů, hutnictví, strojírenství a výroby dopravních prostředků a příliš nízké podíly potravinářského průmyslu, výroby nábytku, polygrafie a energetiky.¹⁶

Nevyváženost sektorové a odvětvové struktury země charakteristická ve druhé polovině 20. století přílišným podílem nota bene technicko-technologicky zastaralého těžkého průmyslu a příliš malým podílem zaostalé terciární sféry (služeb) zůstala přes dílčí korektury pozdějších desetiletí závažným a v zejména průmyslové složce velmi nesnadným úkolem i pro reformátory 90. let. Zatímco sek-

13 Kaser, M. C. – Radice, E. A. (1985): *Economic History of Eastern Europe*, p. 251.

14 Srv. Král, V. (1957): *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích 1938–1945, díl I*. Praha, Nakladatelství ČSAV, 1957, s. 194–204; Průcha, V. – Olšovský, R. (1966): *Vliv nacistické okupace na československé hospodářství*. In: *Nacistická okupace Evropy, díl I*, sv. 3. Praha, Naše vojsko, 1966, s. 67–70; Lacina, V. – Pátek, J. (1995): *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti*. sv. III, s. 200–201; Eduard Kubů, E.: *Economic Reconstruction of Czechoslovakia after World War II (The Path of an Industrial State from a Market Economy to a Planned Economy)*. In: Kleeman, H. – Overy, R. – Teichova, A.: *Economic Reconstruction of Europe after the 2nd World War*. V tisku.

15 Srv. nověji Teichova, A. (1988): *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*. Wien, Böhlau, 1988, s. 105–111; Půlpán, K. (1993): *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990, díl I*. Praha, Karolinum, 1993, s. 170–220; Kaplan, K. (1995): *Československo v RVHP 1949–1956*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1995, zvl. kapitola „RVHP a strukturální změny ekonomiky“, s. 45–122; Geršlová, J. – Sekanina, M. (1997): *Hospodářská minulost českých zemí, 2. díl, Období od roku 1938 do konce 80. let*. Ostrava, Vysoká škola báňská, 1997, s. 29–45.

16 Šujan, I. – Šujanová, M. (1997): *Makroekonomická situace v České republice*. In: Švejnar, J. a kol.: *Česká republika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha, Academia, 1997, s. 103 a n.

tor služeb ožíval poměrně rychle a již v roce 1993 na něj připadalo více než 50 % hrubého domácího produktu (dále jen HDP),¹⁷ podíl primární a sekundární sféry – zemědělství a průmyslu – na HDP sice rychle klesal, změny uvnitř těchto sektorů však probíhaly a probíhají pomaleji. Polistopadové vlády za sebou vlekly až do druhé poloviny 90. let břemeno přebujelého těžkého průmyslu, zvláště pak strojírenského, koncentrovaného do předlužených velkopodniků. Bývalé obrovské státní podniky zaměstnávající tisíce lidí byly dlouho udržovány při životě státními dotacemi a revitalizačními programy. Restrukturalizace podnikové sféry (tou je třeba rozumět nejen dělení a rozpady firem ale především zánik a likvidaci podniků výrobním profilem neperspektivních) a s ní spojená tolik potřebná restrukturalizace výroby tak byly v některých člancích zbytečně odkládány a zdražovány.¹⁸ Konkursy a likvidace bývalých socialistických průmyslových mastodontů přicházely jen zvolna. Tempo procesu restrukturalizace bylo ovlivňováno řadou faktorů, počínaje snahou udržet zaměstnanost a tedy i sociální smír a konče lobbistickými tlaky. Problém neměl snadné a bezbolestné řešení. Stěží lze vynášet jednoznačné soudy. Státem bržděná a dílem regulovaná podniková transformace měla tržní základ. Neperspektivní, na světovém trhu nekonkurenceschopní výrobci likvidovali, mnozí ještě likvidovat budou, někteří – a to je třeba přiznat – díky státní podpoře dokázali přežít a modernizovat. Patnáct let od pádu komunistického režimu se zdá, že kapitola restrukturalizace ekonomiky se uzavírá.

Konkurenceschopnost československého průmyslu, jeho technicko-technologická vyspělost, produktivita práce

Jestliže československé zemědělství náleželo po první světové válce v Evropě k mírně nadprůměrným a v mnohém se blížilo nejvyspělejším, československý průmysl oproti západní Evropě vykazoval již zřetelné znaky zaostávající modernizace. V převážné většině vyráběl dražší, s větším podílem rukodělné práce na úkor mechanizace, byl materiálově a energeticky náročnější. Technická a technologická vyspělost jsou veličiny velmi těžko měřitelné. Lze však vytknout řadu indikátorů, které umožňují jisté srovnání. Jedním z nich je například pozice na světovém trhu v obchodu s vysoce náročnými výrobky vyžadujícími moderní technické vybavení a technologie (stroje, elektrotechnika, vozidla, chemikálie a barviva, léčiva). Dovoz takovýchto výrobků vysoko převažoval – zprvu asi o polovinu, na sklonku 1. republiky asi o jednu třetinu – nad jejich vývozem. Přitom byl pro československý obchod s těmito druhy zboží charakteristický na jedné straně dovoz z nejvyspělejších zemí světa, na straně druhé pak vývoz na méně náročné trhy v jihovýchodní Evropě, Latinské Americe a Asii, kde menší sofistikovanost a větší robustnost ve spojení s nižší cenou výrobku mohly být s ohledem na potřeby kupujících i jistou předností. Výše řečené platí o gros československé ekonomiky.¹⁹ Z jejího průměru se pochopitelně vymykalo několik oborů s vynikajícími závody, jež dosahovaly světové špičky. Jmenujme např. Baťovy obuvnické závody ve Zlíně, ocelářský gigant Poldi Kladno či Zbrojovku v Brně.

Charakteristickým indikátorem hospodářské vyspělosti je i výše národního důchodu na 1 obyvatele. Průměr let 1925–1934 ukazuje, že československý průměr byl 455 \$, v USA však dosahoval

17 Jestliže v roce 1992 se na HDP podílely průmysl ještě 42,1 %, zemědělství 4,8 %, stavebnictví 5,6 % a služby 40,5 %, tak o rok později se situace výrazně změnila. Na průmysl připadalo 32,5 %, na zemědělství 5,2 %, na stavebnictví 7,1 % a na služby již 55, 2 %. také v dalších letech lze pozorovat pozitivní trend. Srv. Tomšík, V. (1999): *Proces ekonomické transformace v zemích střední a východní Evropy (I. část)*. Studie z hospodářských dějin č. 8/1999, ed. Vysoká škola ekonomická v Praze, s. 45.

18 K restrukturalizaci podnikové sféry srv. blíže Tomšík, V. (1999): *Proces ekonomické transformace v zemích střední a východní Evropy (II. část)*. Studie z hospodářských dějin č. 9/1999, ed. Vysoká škola ekonomická v Praze, s. 66–73.

19 Kubů, E. – Pátek, J. (2000): *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa...*, s. 216–220, 273–280.

1397 \$, v Británii 1069 \$, v Nizozemsku 855 \$, v Německu 646 \$ a Rakousku 511 \$. Na Evropském chvostu se nacházelo Maďarsko se 359 \$ a Rumunsko se 243 \$.²⁰ K hlavním příčinám uvedeného stavu náleží takřka trvalá podkapitalizovanost ekonomiky a její malá koncentrovanost.

Delimitace československé ekonomiky do východní části bipolárně děleného světa druhé poloviny 20. století přinesla prohloubení trendu zaostávání v oblasti techniky a technologie, efektivnosti výroby. Studie srovnávající technologický pokrok v poválečném Československu a Rakousku, zemí se společnými ekonomickými kořeny a podobnou východiskovou situací po druhé světové válce (ona československá byla dokonce o něco výhodnější) zpracovaná J. Kostou, H. Kramerem a J. Slámou konstatovala nesrovnatelně vyšší československou spotřebu materiálních a lidských zdrojů.²¹ Výpočty Petra Havlíka ukazují, že oficiální kurs amerického dolaru a československé koruny byl v letech 1960–1968 konstantní, a to 1:7,20, ale reprodukční náklady na 1 dolar dosažené ve vývozu zboží byly mnohem vyšší – v roce 1960 1:18,72 a 1968 již 1:31,52.²²

Bývalý ministr a reformátor Ota Šik ve své známé práci „Fakta o stavu československého hospodářství“ uváděl řadu zarážejících skutečností a čísel. Připomínal, že automatizace v Československu sotva učinila své první kroky, chemickém průmyslu se výroba umělých hmot, vláken a ředidel nalézá v plenkách a průmyslové podniky vyrábějí podle starých konstrukčních plánů a předloh. Jen 31 % plánů bylo mladších 3 let, 25 % plánů bylo ve stáří 3–5 let, 23 % plánů se pohybovalo v rozmezí 5–10 let. Na 10 % plánů bylo starších 10 let a zbývajících 11 % dokonce 15 let. Světové úrovně dosahovalo resp. ji přesahovalo jen 39 % československých výrobků. Vnitropodniková logistika v USA a SRN byla například na sklonku 60. let mechanizována zhruba z 80 %, zatímco v ČSR pouze ze 20 %. V americkém zemědělství připadal na jeden traktor jeden zaměstnanec, ve SRN tři zaměstnanci a v ČSSR dvacet čtyři zaměstnanců. Výkonnost československé zemědělské techniky byla oproti západoněmecké zhruba poloviční.²³ V období centrálně plánované ekonomiky se technicko-technologický odstup od nejvyspělejších zemí neustále prohluboval, proces hospodářské modernizace byl pomalejší, požadavek zvýšení produktivity práce byl stále přítomnou komponentou všech v podstatě permanentních reforem československé ekonomiky.

Produktivita práce dosahovala v Československu na počátku polistopadové transformace podle Havlíkových propočtů asi dvou pětín produktivity ve starých spolkových zemích.²⁴ V následujících letech zvolna rostla, M. Pick – znalec pracující pro Českomoravskou konfederaci odborových svazů – hovoří o ročním nárůstu o 0,7 %. Celkový nárůst představuje oproti roku 1989 s odvoláním na údaje Českého statistického úřadu zhruba 7,5 %.²⁵ Je možné, ba pravděpodobné, že propočty spočívající zejména pro poslední léta na odhadech je podhodnoceny. Zemanova vládní sociální demokracie uváděla ve své volební propagaci roku 2000, že v uplynulém období se produktivita práce zvýšila o více než 10 %.²⁶ Česká statistická ročenka sledující vývoj produktivity práce v průmyslu zaznamenává ke konci roku 1999 v relaci s rokem 1989 nárůst o 15,9 %.²⁷

20 Tamtéž, s. 289.

21 Kosta, J. – Kramer, H. – Sláma, J. (1971): *Der technologische Fortschritt in Österreich und in der Tschechoslowakei*. Wien – New York, Springer, 1971, S. 82 ff.

22 Havlík, P. (1985): *The Scope and Structure of Czechoslovak Foreign Trade: Effects of Applying Realistic Exchange Rates*. Comparative Economic Studies, Vol. XXVII, No. 1, Wien, Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, 1985, S. 5.

23 Šik, O. (1968): *Fakta o stavu československého hospodářství*. Praha, Svoboda, 1968. Citováno dle německého vydání Šik, O. (1969): *Fakten der tschechoslowakischen Wirtschaft*, Wien – München – Zürich, Molden, 1969, S. 51–67.

24 Havlík, P. (1999): *The Transition Countries in 1999. A Further Weakening of Growth and Some Hopes for later Recovery*. Wien, Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, Research Reports No. 257/1999. Převzato z: Pick, M. (1999): *Co po dekádě selhání transformace české ekonomiky?* Bilance a výhledy – mezinárodní odborná konference v Kostelci 1999.

25 Pick, M. c.d., příloha, graf č. 2.

26 Volební inzerce ČSSD s názvem „V poločase“. Mladá fronta Dnes (pražské vydání), roč. XI (2000), č. 241 ze 16. 10., s. VI.

27 *Statistical Yearbook of the Czech Republic 2000*. Praha, 2000, p. 421, Table 15/2: Labour productivity trends (Per cent, 1989 = 100).

Roku 1990 publikovaná zpráva kolektivu autorů vedeného Józefem Zieleniecem mapující stav národního hospodářství konstatuje, že na jednotku HDP se v Československu spotřebovalo 2,5x více oceli, 2x více cementu a 1,8x více primární energie, než ve srovnatelných vyspělých ekonomikách.²⁸ HDP přepočítaný na hlavu byl tehdy několikanásobně nižší než u nejvyspělejších zemí Evropského společenství, podle propočtu Českého statistického úřadu téměř 7,5x nižší než v Dánsku, 6x nižší než ve Spolkové republice Německo, poloviční ve srovnání s Portugalskem.²⁹ Po osmi letech transformace došlo v poměrném srovnání ke zřejmému zlepšení. HDP v roce 1998 byl ve srovnání s Dánskem 6x nižší, ve srovnání s Německem 4,9x nižší. Srovnání s Portugalskem, které rovněž zaznamenalo růst, se nezměnilo.³⁰ Propad HDP způsobený transformačními nárazy první poloviny 90. let se podařilo zastavit a ekonomika vykazuje od sklonku minulého desetiletí trvalý růst. Zlepšení výkonnosti ekonomiky je dáno souběhem množství faktorů a opatření, především likvidací velkých neprosperujících podnikových pohrobků socialismu, kteří neodolali konkurenčnímu tlaku na trhu, dokončovanou privatizací, stabilizací a posílením peněžního sektoru, v neposlední řadě pak dalším přílivem kapitálu ze zahraničí, jenž v podstatné části umožňoval potřebné modernizační investice. Zásadním pozitivním posunem je změněná struktura ekonomiky a její tržní založení. Požadavek rozvoje technicko-technologické modernizace a zefektivnění výroby nicméně nadále trvá.

Hospodářský management, jeho možnosti a zkušenosti

Podstatnou složku know-how tvoří vedle technicko-technologických znalostí i technika řízení podniku, znalost trhu a orientace na něm, schopnost kooperace s jinými hospodářskými subjekty, budování vazeb na státní aparát atd. atd. V tomto směru byla nacionálně česká hospodářská elita v bývalé monarchii významně handicapována. Koncentrovala se totiž především v drobném a středním podnikání. Velkopodnikání bylo doménou podnikatelstva nacionálně německého.

Zkušenost nacionálně českého managementu, který po roce 1918 zaujal v řízení velkého průmyslu a také řízení státu rozhodující pozice a s politickou podporou redukoval akční rádius managementu národnostně německého, byla oproti potlačené německé konkurenci omezená. Největší a nejvlivnější československé hospodářské uskupení, které dokázalo výrazně ovlivnit i formování státního hospodářského aparátu na nejvyšším a středním stupni – Živnostenská banka se svým rozsáhlým průmyslovým koncernem sjednocujícím nejvýznamnější české podniky, byla velmi mladá (zal. 1868). Její vedení učinilo první kroky v drobném a středním podnikání. O Banka sama ostatně byla původně centrální drobných družstevních záložen.³¹ Emancipace českého podnikání sklonku 19. a počátku 20. století dokonce programově využívala prostředků vnitřního hospodářského nacionalismu hlásajícího

28 Zieleniec, J. a kol. (1990): *Československo na rozcestí. Zpráva o stavu národního hospodářství a možnostech jeho nápravy*. Praha, Lidové noviny, 1990, s. 8 a n.

29 *Statistical Yearbook of the Czech Republic 2000*. Praha, 2000, p. 698, Table 27/10: Per capita gross domestic product (USD, current prices, current exchange rates). Hrubý domácí produkt na hlavu dosahoval v České republice roce 1990 výše 3366 \$, v Dánsku 25122 \$, SRN 20665 \$, Portugalsku 11074 \$. Obraz vykazující obrovský statistický rozdíl mezi českou ekonomikou a západními ekonomikami ve výši HDP na hlavu je poněkud deformován podhodnocením Kč ve vztahu k západním měnám, tedy valutovým dumpingem, jímž se ČR snaží zvýšit konkurenceschopnost čs. zboží na západních vyspělých trzích. Podle publikace *Europa im Wirtschaftsvergleich 1993* vydané Rakouským statistickým centrálním úřadem je srovnání HDP na hlavu pro českou ekonomiku daleko příznivější, český HDP přepočítaný na hlavu byl v roce 1990 „jen“ 2,5x nižší než ve Švýcarsku, 2x nižší než v BRD a blížil se úrovni Portugalska. Uvedené údaje jsou převzaty z práce O. Turka (Otakar Turek, Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 23, Praha 1995, s. 27 a n.).

30 *Statistical Yearbook of the Czech Republic 2000*. Praha, 2000, p. 698.

31 K otázce českých hospodářských elit v proměně ekonomiky nového československého státu po roce 1918 viz blíže Kubů, E. (1999): *Tradice a zkušenost terciární sféry – významný faktor hospodářské transformace po první světové válce*. Ekonomická revue, roč. II (1999), č. 2, s. 12–21.

heslo „svůj k svému“ jenž uvnitř ekonomiky odděloval její jinonacionální části. V praxi se jednalo o uplatnění zásady, že Čech nakupuje české výrobky v českém obchodě a ukládá peníze do nacionálně českého peněžního stavu. Také podnikatelé se měli ve svých aktivitách soustředit na české dodavatele a odběratele.³² Že uplatňování hospodářského nacionalismu znamenalo odklon od standardního obchodování obvyklého na evropském Západě netřeba ani zvláště vysvětlovat.

Znalosti starého českého managementu se soustředily na prostředí bývalého rakousko-uherského soustátí a přilehlých oblastí, tedy do oblastí průmyslově i obchodně periferních, zaostalých. V prvním decenniu 20. století expandující podnikání již zmíněné Živnostenské banky směřovalo sice v podstatné části mimo hranice českých zemí, její investice stejně jako investice dalších velkých nacionálně českých ústavů jako např. České průmyslové banky či Ústřední banky českých spořitelen se jednoznačně koncentrovaly do slovanským obyvatelstvem osídlených oblastí monarchie, kde součást obchodních strategií představoval apel na „slovanskou vzájemnost“. Jejich styk a spolupráce s vyspělým evropským Západem byl minimální. Krátce řečeno, československý management byl provincionální, užíval regionálně množství regionálně specifických podnikatelských strategií, jež se nacházely v rozporu s trendy světového trhu. Byla pro něj příznačná nadměrná opatrnost ve výlohách a v tradici českého podnikání zakořeněná obava z rizik.³³

O odborné úrovni a možnostech převážné části českého managementu vypovídá i skutečnost, že před vznikem ČSR nebyla k dispozici žádná vysoká škola zaměřená na národní hospodářství, nejvýznamnější národohospodáři působili v rámci právnické fakulty. Výše uvedenému odpovídala i teoretická úroveň českého ekonomického myšlení. První skutečně ucelený systém, blížící se světovým trendům vznikl až v průběhu 30. let, jeho autorem byl několikanásobný ministr financí a guvernér Národní banky Karel Engliš.³⁴

Přesto prokázalo české prostředí obrovskou adaptabilitu. Na světovém trhu se emancipující české firmy například dokázaly během prvních deseti let republiky takřka úplně zlikvidovat reexport českého (československého) zboží do zámoří prostřednictvím hamburských, vídeňských, berlínských, terstských a dalších obchodních firem (jednalo se o objem zboží reprezentující svou hodnotou více než 10 % celkového zahraničního obchodu).³⁵ Některé podnikatelské subjekty dosáhly světové proslulosti, jmenujme alespoň Bařu či československé zbrojovky.

Velmi mladá a poměrně úzká vrcholového managementu, jenž se stačil v relativně krátkém meziválečném období etablovat, ovšem za druhé světové války významně zeslábla. Část osob, ať již dobrovolně, či nedobrovolně v rámci systematické germanizace velkopodnikání odchází ze svých postů, zbývající část je nucena ke kolaboraci s nacistickým režimem.³⁶ Osvobození dokonalo v oblasti managementu dílo zkázy. Ti kteří za války zůstali ve vedení podniků museli v důsledku obvinění z kolaborace odejít. Tlak zdola vyúsťující ve znárodnění znamenal zásadní obměnu hospodářských elit a narůstající degradaci jejich kvalit. Generální ředitelství a představenstva znárodněných velko-

32 Literatura k tématu nejnověji shrnuta v publikaci Kubů, E. – Schultz, H. Hg. (2004): *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*. Praha, Aleš Skřivan ml. – Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004.

33 Steiner, J. – Geršlová, J. (1992), c. d., s. 106–107.

34 Srv. *Významní čeští národohospodáři*. Acta oeconomica Pragensia, Nr. 1, Jg. 1 (1993), s. 9–139; Vencovský, F. (1997): *Dějiny českého ekonomického myšlení do roku 1948*. Brno, Masarykova univerzita, 1997.

35 Jakubec, I. – Kubů, E. (1997): *Veränderung der territorialen Orientierung des tschechoslowakischen Außenhandels zwischen den Weltkriegen*. In: Teichová, A. – Mosser A. – Pátek, J.: *The Market in Interwar Central Europe: The Capital-, Commodity- and Labour Market*. Praha, Karolinum, 1997, s. 274–275.

36 Reakci vlastníků velkopodniků resp. jejich vrcholového managementu demonstruje na několika markantních příkladech studie Kubů, E. – Novotného, J. – Souši, J. (2004): *Under Threat of nazi Occupation: The Fate of Multinationals in the Czech Lands, 1938–1945*. In: Kobrak, Ch. – Hansen, P. H.: *European Business, Dictatorship, and Political Risk, 1920–1945*. New York – Oxford, Berghahn, 2004, s. 206 – 222.

podniků se v přechodném období let 1945–1948 sestavovala nejen podle odborných, ale také politických zřetelů.³⁷ Část vedení představovali odborníci nominovaní politickými stranami, část z nich pak představovali osoby nominované ÚRO a závodními radami. Ukázalo se, že některé politické strany měly s nominacemi kvalitních odborníků obtíže, neměly je prostě k dispozici. To se týkalo především jediné nesocialistické strany v českých zemích, Československé strany lidové.

Po nastolení komunistické diktatury přišla éra politické kvalifikace pro výkon hospodářských funkcí, která se neodvijnela od profesního vzdělání, nýbrž od věrnosti straně a „idejím socialismu“. Perzekuce inteligence a příslušníků starých elit (třídních nepřátel), dosazování dělnických kádrů a přejímání sovětských ekonomických vzorců do hospodářské praxe stejně jako vzdělávacího systému zcela přerušily kontinuitu tradic managementu spojeného s tržním hospodářstvím. Zůstala pouze kontinuita nedostatku vzdělaných odborníků.³⁸

Prověrka kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků provedená v roce 1964 načrtla varovný obraz. Z 31 910 osob jich mělo 61,1 % jen základní vzdělání, 10,4 % vykazovalo střední odborné neúplné, 8,8 % střední všeobecné úplné, tj. celkem 80,3 %! Úplného středního odborného vzdělání dosáhlo 11,2 % pracovníků, vysokoškolského jen 8,4 % – z toho technického směru 2,6 %, zbytek náležel k univerzitním směrům studia (5,4 %). Vyjme-li z naznačeného počtu ředitele výrobních organizací, je situace jen o málo lepší, 38,8 % vykazovalo vzdělání základní, 21,1 % střední neúplné, 6 % střední všeobecné úplné, 20,7 % střední odborné. Vysokou školu absolvovalo jen 13 % ředitelů, z toho 11,1 % technické školy.³⁹ Orientace vysokoškolského studia na politickou ekonomii socialismu a její izolovanost od světových trendů, dogmatické interpretace tržního hospodářství spojené s nedostatkem informací z oblasti „svobodného světa“ celý kvalifikační problém ekonomicko-managerských elit umocňovaly.⁴⁰ Přes trvalý nárůst podílu osob s vysokoškolským vzděláním, se charakter ekonomického vzdělání stal limitem formování teoretické fronty, jež koncipovala projekt hospodářské transformace po roce 1989.

Není náhodou, že skupina ekonomů, kteří dokázali nabídnout nějakou transformační vizi, byla tak úzká. Václavem Klausem a jeho spolupracovníky prosazená neoliberalistická transformační koncepce v zásadě neměla žádnou koncepci konkurenční. Jednalo se o šokovou terapii, jež kalkulovala s rychlostí změn jako faktorem usnadňujícím jejich provedení.⁴¹ Transformační proměna vlastnických vztahů, privatizace, současně řešila i proměnu hospodářských elit. Skutečnost, že z restitucí byl vy-

37 Z jedenácti vládou jmenovaných oborových generálních ředitelů průmyslu byli dva komunisté, 3 sociální demokraté, 3 národní socialisté, 1 lidovec a 2 bez stranické příslušnosti. Srv. Václav Lhota, V. (1987): *Znárodnění v Československu*. Praha, Svoboda, 1987, s. 202.

38 K otázce českých hospodářských elit v proměně ekonomiky nového československého státu po roce 1918 viz blíže Kubů, E. (1999): *Tradice a zkušenost terciární sféry – významný faktor hospodářské transformace po první světové válce*. Ekonomická revue, roč. II (1999), č. 2, s. 12–21.

39 *Rozbor kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků v nové soustavě řízení národního hospodářství*. Národní archiv v Praze, Archiv ÚV KSČ, fond. 10/4, sv. 2, archivní jednotka 6, s. 3–33.

40 O řízení centrálně plánované československé ekonomiky, jejím managementu a charakteru ekonomického školství názorně vypovídá řada pozoruhodných pamětí osob, „které byly u toho“, jako např. Oty Šíka, Kurta Rozsypala či Jaroslava Krejčího. Připomenout je třeba monografii Zdislava Šulce věnovanou ekonomickým reformám. Viz Šík, O. (1990): *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. Praha, Mladá fronta, 1990; Rozsypal, K. (1998): *Vývoj plánovitěho řízení v netržních podmínkách. Paměti, (první část: úvod a období 1945–1952)*. Acta oeconomica Pragensia, Nr. 5, Jg. 6 (1998), s. 201–2346; Rozsypal, K. (1999): *Vývoj plánovitěho řízení v netržních podmínkách v letech 1953–1964. Paměti*. Studie z hospodářských dějin č. 11/1999, ed. Vysoká škola ekonomická v Praze; Krejčí, J. (1997): *Demokracie, diktatury, exil. Zkušenosti jednoho života*. Praha, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 1997; srv. též citovanou monografii Zdislava Šulce o dějinách reformem.

41 Vycházelo se z toho, že politikové jsou účinně schopni prosazovat radikální transformační opatření tehdy, když jim nekladou odpor různé zájmové skupiny jako např. odbory, profesní komory, svazy zaměstnavatelů, ekologové apod. (Holman, R. (2000): *Transformace české ekonomiky*. Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku, 2000, s. 23).

loučen majetek znárodněný před nástupem komunistického režimu, tj. před únorem 1948, a restituce byly omezeny na jednotlivce (československé státní příslušníky) a ve specifických případech na církve a nadace, znamenala popření principu kontinuity s prvorepublikovými elitami, neboť restituenti dostávali zpět jen majetek drobný a střední.

Ponechme stranou tzv. malou privatizaci (prodej malých provozních jednotek ve veřejných aukcích), i když je třeba připustit, že drobné podnikání mohlo být a jistě bylo, odrazovým můstkem pro sféru velkopodnikání (konec konců limit na malou privatizaci nebyl stanoven a hodnota největších podniků v ní dosahovala i 300 miliónů korun), a věnujme se privatizaci velké. Ta se mohla realizovat pěti základními metodami: 1. transformací podniku na akciovou společnost s následným prodejem akcií (například cestou kupónové privatizace), 2. přímým prodejem předem určenému vlastníkovi, 3. veřejnou aukcí, 4. veřejnou soutěží, 5. bezplatným převodem obcím, institucím zdravotní a sociální péče a jiným zařízením. Z hlediska tvorby nových ekonomických elit jsou směrodatné první čtyři způsoby.

Mohlo by se na první pohled zdát, že kupónová privatizace, která tvořila asi nejpodstatnější část privatizace realizované metodou první (přetvoření privatizovaného podniku na akciovou společnost), v zásadě podstatněji k tvorbě elit nepřispívala, neboť vytvářela nepřehlednou tříšť tisíců ba i desítek tisíců drobných vlastníků akcií jednoho podniku, kteří reálně stěží mohli vykonávat svá vlastnická práva. Opak je ovšem pravdou. Středisko cenných papírů ministerstva financí, formálně představující kapitálový trh, ovšem tvůrci kupónové privatizace neprojektovali jako standardní kapitálový trh, nýbrž „jako trh vlastnických práv, který navazuje na kupónovou privatizaci a je svým způsobem její součástí a pokračování“. Jak tomuto konstatování ekonomického teoretika Roberta Holmana, blízkému Václavu Klausovi, rozumět? Kapitálový trh totiž neměl, jak je obvyklé, sloužit alokaci kapitálu a neměl být vstupní branou pro zahraniční investory, nýbrž měl fungovat jako trh koncentrující vlastnická práva. Jednalo se o trh zpětně soustředující rozptýlené vlastnictví. Řečeno Holmanovými slovy: středisko cenných papírů se stalo místem „tržního výběru vhodných vlastníků“, kteří touto cestou přicházeli do podniků.⁴² Majetkové přesuny zneprůhledňovaly investiční fondy, kterým nemála část vlastníků svěřila své kupónové knížky. Nové elity se v tomto prostředí konstituovaly ani ne tak specifickými profesně ekonomickými znalostmi a manažerskými výkony, nýbrž cestou spekulace založené na nejasných tocích informací. Rozplést zformování manažerko-podnikatelských elit na tomto základě je fakticky nemožné.

Naopak poměrně dobré možnosti pro poznání zdrojů nových elit poskytují privatizační metody druhá až čtvrtá. Seriózní, velmi zajímavý výzkum provedl Josef Kotrba. Dává vhled do struktury „privatizačních vítězů“. Jeho statistiky sledují úspěšnost různých typů privatizačních projektů. Ačkoliv privatizační projekt na podnik či jeho část mohla předložit v České republice jakákoliv soukromá osoba nebo instituce a povinnost předložit projekt mělo i vedení podniků, úspěšnost jednotlivých typů podavatelů byla rozličná. Ze 23 607 projektů bylo 21 % předloženo vedením podniků. Jejich úspěšnost však byla nesmírně vysoká, přesahovala 50 %. Tabulka sumarizující Kotrbovy výpočty je výmluvná.⁴³

42 Holman, R. (2000), c.d., s. 60 a n.

43 Kotrba, J. (1997): *Privatizační proces v České republice: aktéři a vítězové*. In: Jan Švejnar, J a kol.: *Česká republika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha, Academia, 1997, s. 153.

Tab. 1: Předkladatelé schválených privatizačních projektů (Stav ke 31.3.1993)

<i>Management podniku</i>	53,63 %
<i>Management nižší jednotky</i>	4,37 %
<i>Navrhovaný kupec podniku</i>	27,01 %
<i>Okresní privatizační komise</i>	3,79 %
<i>Restituent</i>	2,88 %
<i>Místní úřad</i>	1,18 %
<i>Konzultační firmy</i>	1,55 %
<i>Zaměstnanci</i>	0,65 %

Zdroj: Kotrba, J. (1997)

Managementy podniků, které z valné části rezultovaly ze starých poměrů a byly svázány se starým režimem (ten je v rámci nomenklatury KSČ distribuoval v rámci ekonomiky), se staly jednoznačným a bezkonkurenčním vítězem privatizačních her. Vysoký stupeň jejich úspěšnosti je logický. Měly v bohaté míře k dispozici to, co jejich konkurence postrádala: detailní znalost podniku, jeho vybavení, personálu, znalost trhu a možností odbytu, znalosti, které nabyly dlouhodobou každodenní prací. Tyto elity, jež sice svou minulostí mohou vzbuzovat jisté pochybnosti, neboť jsou prvkem kontinuity s elitami doby „reálného socialismu“, nakonec prokázaly vysoký stupeň adaptace na nové podmínky a staly zjevně klíčovou částí podnikatelských elit současnosti. Obstály i v konkurenci s managementem zahraničním, jenž byl instalován do podniků zahraničními investory.

Zdálo se, že nedostatečná zkušenost tzv. starých managementů s volným trhem kontraindikuje tzv. českou cestu privatizace upřednostňující domácí právnické a fyzické osoby před zahraničními. Handicap potřebného kompetentního vzdělání, zkušeností a praxe úspěch privatizace zásadně neohrozil. Na druhou stranu je třeba připustit, že širší angažmá zahraničních manažerů zřejmě mohlo v určité míře transformaci ulehčit. Nedůvěra, odpor a obranné hráze vůči zahraničnímu kapitálu a managementu (především německé proveniencí) mají svou paralelu i v období meziválečném. Jejich důvody byly rozličné, nezřídka „národně“ laděné, zastírající mocenské ambice, jindy však naopak měly i reálné příčiny strategické a vojensko-bezpečnostní. Vývoj posledních let naznačuje, že politický protekcionismus zohledňující domácí kapitál a s ním spojený domácí management již přece jen polevil.⁴⁴

Česká sociologie a ekonomie se dnes soustředí na obnovu střední třídy, jako základního stavebního článku moderní občanské společnosti. Hlubší pozornosti by si ovšem zasloužila i obnova vrcholového managementu a obnova toho, čemu se v minulosti říkalo buržoazie. Zde je zakleta celá řada velkých problémů. Některé údaje jsou přinejmenším varovné. Např. nejčtenější český deník Mladá fronta Dnes, deklarující se jako nezávislý, objektivně směřující spíše vpravo, v listopadu 2000 uvedl, že již „polovina průmyslníků, kterým stát svěřil do rukou osud největších domácích pod-

44 Významný český ekonom M. Sojka dokonce (snad až upřílišněně) napsal: „Pokus o obnovení českého národního kapitálu a snaha zaručit mu významnou úlohu v české ekonomice není v kontextu globalizačních a integračních procesů ve světové ekonomice ničím jiným než pokusem o „plutí proti proudu.“ Sojka, M. (2000): *Deset let transformace po česku: transformace, nerovnost a integrace*. In: Mlčoch, L. – Machonin, P. – Sojka, M.: *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha, Karolinum, 2000, s. 222.

niků, okusila vězeňské prostředí nebo čeká na soud“.⁴⁵ Trend široké obměny managementu českých velkopodniků, který stál v jejich čele v prvních transformačních letech, na počátku nového tisíciletí pokračuje. Provizorní management „dob revolučních“ s jeho v mnohém nestandardními aktivitami je nahrazován managementem novým, profesně zdatnějším. Symptomatický je nástup mladé generace vzdělanců vychovaných polistopadovým školstvím, respektive školami v zahraničí, vzdělanců nespojených s tíživou minulostí. V posledních letech přestává být třicátník jako generální, marketingový či finanční ředitel výjimkou.⁴⁶

* * *

Sled procesů zásadně měnících podobu a fungování ekonomiky a společnosti, který bývá označován jako hospodářská a sociální transformace, je ve své podstatné části negací, popřením podobného sledu procesů minulých – transformace minulé. Je zásadním prvkem diskontinuity. Neznamená to ovšem, že zároveň nepředstavuje nositele nepřehlédnutelného fenoménu kontinuity hluboce vrostlé do minulosti. Na faktor *path dependency* nesporně též významně spoluurčující úspěšnost a rychlost transformačních procesů se ne vždy náležitě myslelo. Kalkulovalo-li se s něčím, tedy s dovedností českých rukou, mozky českých inženýrů a vědců, adaptabilitou a nadšením společnosti v převážně většině vítající prováděné změny. O kontinuitách činitelů negativních, oněch objektivně daných, stejně jako subjektivně pocíťovaných či dokonce zdánlivých, se hovořilo již méně. Podceňovaly se. Vývoj transformace 90. let však neblahý vliv některých starých kontinuit postupujících bez ohledu na proměny režimů a elit dlouhá desetiletí dvacátého století znovu naléhavě připomenul. Jak napsal v roce 1998 francouzský politolog Jacques Rupnik v předmluvě Zprávy o vývoji české společnosti, vydané kolektivem autorů pod vedením P. Matějů a J. Večerníka, stojí před českou společností nadále jako rozhodující úkoly transformačních změn dokončení restrukturalizace průmyslu, obnova elit a od toho se odvíjející vyšší výkonnost národního hospodářství.⁴⁷ S dosaženými výsledky nelze vyslovit absolutní spokojenost. Čeští ekonomové již vícekrát v minulém století mínili, že jsou schopni provést zásadní změny a mohou dokonce dávat rady a návody druhým, jak vlastně na to. Reálný život jejich optimismus utlumil.

Poznání tíživosti historických kořenů současnosti je i podstatnou součástí závěru citované bilanční Zprávy o vývoji české společnosti, která konstatuje: „*Nejmocnější teorií postkomunistické transformace je bezpochyby path dependency, neboli závislost na minulé cestě. Tato teorie rozvíjející koncept transakčních nákladů, poukazuje právě na sílu kontinuity společenského vývoje, na tíživost minulého dědictví, na iluzornost toho, že můžeme přejít z jednoho režimu do druhého tak jednoduše, jako se přesedá z vlaku na vlak. To jen zbožštěný trh v očích některých svých guru měl takovou transformující moc, realita však ukázala něco jiného. Je proto nutné být si vědom setrvačné síly vývoje a poznávat lépe kořeny dnešní společnosti, mj. právě s cílem realističtější politiky.*“⁴⁸

45 Srv. článek Pražáka, M. – Fránka, T. (2000): *Soudek, Stehlík i další čekají, jak skončí soud*. Mladá fronta Dnes (pražské vydání), roč. XI (2000), č. 258 ze 6. 11., s. 1 (dokončení na s. 17).

46 Srv. článek Frančíkové, J. – Pražáka, M. (2000): *Kapitáni českého průmyslu mládnou*. Mladá fronta Dnes (pražské vydání), roč. XI (2000), č. 188 ze 14. 8., s. 1 (dokončení na s. 14).

47 Matějů, P. – Večerník, V. (1998): *Zpráva o vývoji české společnosti, 1989–1998*. Praha, Academia, 1998, s. 12 a n.

48 Tamtéž, s. 293.

Zkrátka: ne vždy si jsme si uvědomovali a uvědomujeme hloubku transformačních problémů, projevovali jsme a projevujeme značnou nedočkavost, podléhali jsme a podléháme přirozenému přání a iluzi, že je vše možné řešit radikálně a rychle. Zapomínali jsme a zapomínáme, že i dovršení transformačních změn v oblasti ekonomiky, definitivní překonání obtížných kontinuit, zátěží minulosti potřebuje svůj čas. Mnohé transformační omyly padají na vrub příliš překotných řešení, právně neošetřených, ve svých důsledcích nedomyšlených. Nedostatek hlubokých analýz a nedostatečně připravené šokové terapie národního hospodářství, zdůvodňované závodem s časem, mající ovšem i politické pozadí, přinesly v konečných důsledcích zbytečné transformační ztráty. Kladem přijatých konceptů je, že řešily problematické kontinuity za asistence principu volné soutěže. Míra a korektnost tržního řešení však byla u jednotlivých problémů různá a jak naznačuje předložený příspěvek, nejmenší byla při redistribuci majetku a majetkových práv, při formování nových společenskoekonomických elit.

České (československé) transformační kontinuity 20. století

Eduard Kubů

Abstrakt

Žádná z ekonomik střední Evropy neprodělala během posledních osmi desítek let tolik dramatických změn, změn tak hlubokých a dalekosáhlých, jako ekonomika českých zemí. Minimálně tři historická období po roce 1918 lze označit za transformační, neboť v nich došlo k zásadním programově uskutečňovaným změnám charakteru hospodářství překračujícím rámec pouhých dílčích úprav a oprav stávajícího systému (reforem), přičemž tyto změny s sebou nesly i rozsáhlé změny další – minimálně pak změny institucionální spojené s novelizací právního rámce ekonomických procesů, rozsáhlé majetkové přesuny, široké obměny elit – a byly spojeny se zásadními politickomocenskými zvraty: 1. vznik první Československé republiky a období její stabilizace, 2. přechod od tržní k centrálně plánované ekonomice po druhé světové válce, 3. transformace po roce 1989.

Transformační diskontinuity však nebyly totálním popřením minulého vývoje. I český (československý) vývoj současně vyjadřuje pozoruhodnou míru tzv. kontinuit, závislosti na minulé cestě, tzv. path dependency. Příspěvek charakterizuje tři charakteristické transformační kontinuity, jež jsou sledovatelné jako specifický problém zatěžující hospodářský vývoj napříč všemi transformačními periodami, a sice 1. problém nepříznivé hospodářské struktury země, 2. konkurenceschopnost československého průmyslu, jeho technicko-technologická vyspělost a produktivita práce, 3. hospodářský management, jeho možnosti a zkušenosti.

Klíčová slova: Československo, transformace, průmysl, hospodářský management.

Czech (Czechoslovak) Transformation Continuities of 20th century

Abstract

None of Middle European economies experienced so many dramatic changes, changes so deep and large during last 80 years as Czech economy did. At least three historical periods after 1918 can be called transformational, because there were radical planned changes in economy nature which did much more than just a partial modification or revision of existing system (reform), these changes were supported by other extensive changes – at least institutional changes with reform of legal framework of economic processes, wide property transfers, wide modification of elite – and they were connected with substantial political and power convulsions: 1. the establishment of the first Czechoslovak republic and period of its stabilization, 2. the transition from market to the centrally planned economy after the World War II, 3. the transformation after 1989.

The transformation discontinuities were not total negation of previous line. The Czech (Czechoslovak) development also demonstrates notable large degree of continuities, the path dependency. The contribution characterize the three typical transformation continuities, which can be followed as a specific problem of economic course during each transformation period, and these are: 1. problem of unsuitable economic structure of the country, 2. the competitiveness of czechoslovak industry and its technically-technological level and productivity of labour, 3. economic management, its potential and practice.

Keywords: Czechoslovakia, transformation, industry, economic management.